

L'origen dels nesònims «balears» *Columba* i *Nura* de l'*Itinerarium Maritimum* (Wess. 511, 3 - 512, 1)

The origin of the nesonyms *Columba* and *Nura*
in the *Itinerarium Maritimum* (Wess. 511, 3 - 512, 1)

BARTOMEU OBRADOR CURSACH

Departament de Filologia Llatina. Facultat de Filologia. Universitat de Barcelona
Gran Via de les Corts Catalanes 585, E-08007 Barcelona
bobrador@ub.edu

Aquest article pretén donar compte de l'origen dels nesònims *Columba* i *Nura* per a Mallorca i Menorca, respectivament, documentats únicament per l'*Itinerarium Maritimum* (Wess. 511, 3 - 512, 1). Després d'examinar-los per separat i constatar la presència de sengles paral·lels sards, es conclou que en ambdós casos es tracta d'un error relacionat amb les fonts de l'obra de natura diferent a aquesta i que en realitat són els mateixos topònims sards mal ubicats.

PARAULES CLAU

GEOGRAFIA ANTIGA, TOPONÍMIA, ILLES BALEARS, SARDENYA

The aim of the present papers is to identify the origin of the nesonyms *Columba* and *Nura* given to Mallorca and Minorca, correspondingly, only by the *Itinerarium Maritimum* (Wess. 511, 3 - 512, 1). According to the approach assumed here, they are indeed Sardinian toponyms misplaced from this island, a mistake due to the kind of sources used by this *Itinerarium*.

KEY WORDS

ANCIENT GEOGRAPHY, TOPONYMY, BALEARIC ISLANDS, SARDINIA

1. Introducció

En la majoria d'obres modernes relacionades amb les illes Balears a l'antiguitat no manquen les referències a uns enigmàtics nesònims documentats a l'*Itinerarium Maritimum*: *Columba* referit a Mallorca i *Nura*, a Menorca. Aquesta singular obra, sovint considerada erròniament com un apèndix de l'*Itinerarium Antonini*, és una miscel·lània de diversos trajectes i rutes marítimes del món romà en general, amb més o menys detalls de les diverses zones. Tot i la excepcionalitat d'aquest testimoni davant de tota la resta de notícies, gairebé totes les monografies consagrades a l'antiguitat balear l'accepten sense fer gaire o gens d'èmfasi en la seva raresa. Així doncs, tot evidenciant-la, en aquest article volem donar compte de l'origen d'aquestes referències tan aïllades, que sens dubte han d'ésser estudiades en conjunt.

Tot i que pugui semblar un fet anecdòtic, aquest topònims han estat un element força rellevant en la historiografia d'aquestes illes, especialment en el cas de *Nura* per a Menorca, que s'ha emprat en no poques vegades com a element que vincula la cultura talaiòtica i la nuràgica més enllà de la similitud superficial de llur restes monumentals atesa la similitud dels mots. Per altra banda, considerem que l'estudi d'aquest detall de l'*Itinerarium Maritimum* pot oferir noves dades per a l'estudi del conjunt d'aquest petit testimoni del gènere la formació de la qual encara presenta moltes incerteses.

L'*Imperatoris Antonini Augusti Itinerarium Maritimum* és una obra que en els manuscrits que la transmeten¹ apareix a continuació de l'*Itinerarium Provinciarum Antonini Augusti* amb la mateixa disposició que conserven les edicions modernes; si bé el primer és un recull de trajectes marítimes, el segon fa referència als terrestres i semblen tenir un origen independent, a despit de l'atribució d'ambdues al mateix *Antoninus* i de la recopilació prèvia a la tradició codicològica. Actualment, es tendeix a datar l'*Itinerarium Provinciarum* al s. iv dC, en temps de Dioclecià o de Constantí com a molt tard (Arnaud, 2004: 3). Tanmateix, de l'*Itinerarium Maritimum*, menys estudiat i amb qüestions més complexes, podem datar amb més precisió les fonts que la recopilació. Així doncs, tot just disposem del *terminus ante quem* del primer manuscrit, l'Escorialensis R II 18, datat al s. vii. En aquest aspecte Arnaud (2004: 12, vegeu-hi també la discussió prèvia) evidencia la manca de certes, si bé les seves «impressions» són que s'acosta a les primeres fases de la compilació de la *Ravennatis Cosmographia*, ço és segons ell el s. v, més o manco en la línia d'Uggeri (2002: 714), qui el situa, essent en aquest aspecte molt més optimista respecte a les possibilitats que ofereix el contingut de l'obra, al començament del s. vi.

1. El manuscrit bàsic per a establir el text és l'Escorialensis R II 18, datat al s. vii. Els altres són el Parissinus Regius 4807, del s. ix (dos fulls del qual es conserven al Museu Britànic i que, pel que fa a l'*Itinerarium Maritimum*, corresponen a Wess. 512 - 523, justament on es troben els nesònims aquí estudiats), el Vindobonensis 12825, del s. xv i el Florentinus Laurentianus 89 s. 67, del s. x. Cal esmentar que els millors manuscrits per a establir el text de l'*Itinerarium Provinciarum*, el Vindobonensis 181, del s. viii, i el Parisinus Regius 7230, del s. x, són els únics que no transmeten l'*Itinerarium Maritimum*, si bé es pot deure a la pèrdua dels fulls corresponents. Per altra banda, l'abreviatura Wess. es refereix a la disposició d'aquest text en la primera edició dels *itinerària*, intitulada *Vetera romanorum itineraria, sive Antonini Augusti Itinerarum...* i publicada a Amsterdam per Peter Wesseling el 1735. Els nombres que segueixen remetent a la pàgina d'aquesta edició seguida de la línia.

Sigui com sigui, la mateixa obra sembla el resultat de l'assemblatge de diferents parts independents, introduïdes pel mot *item*. Seguint Arnaud (2004: 6-8) podem distingir-ne les següents: Wess. 487, 4 - 493, 11 (itinerari de l'istme de Corint fins a l'illa de Marèttimu, d'on s'exposen diverses rutes a Àfrica), Wess. 493, 12 - 497, 8 (un recull de diversos *traiectus*), Wess. 497, 9 - 508, 2 (itinerari de Roma a Arle) i, finalment, Wess. 508, 3 - 526, 2 (dedicada a les illes). Aquest darrer apartat, alhora, està compost per deu subapartats: Wess. 508, 3 - 510, 1 (l'listat de topònims molt corromputs i sense distàncies referit a les illes Britàniques), Wess. 510, 2 - 512, 1 (l'listat de les illes entre Hispània i la Mauritània Tingitana, les Balears i les Pitiüses), Wess. 512, 3 - 513, 3 (entre *Carthago Spartaria* i Cesarea de Mauritània), Wess. 513, 4 - 514, 2 (entre Sardenya i Itàlia), Wess. 514, 3 - 515, 2 (entre Sardenya i Àfrica), Wess. 515, 3 - 517, 4 (entre Itàlia i Sicília), Wess. 517, 5 - 518, 5 (entre Sicília i Àfrica), Wess. 519, 3 - 521, 3 (entre Dalmàcia i Ístria), Wess. 521, 4 - 526, 2 (l'listat referit a les illes entre Tràcia i Creta, sense distàncies, però amb comentaris de natura mitogràfica) i Wess. 526, 3 - 529, 5 (referit a l'Hel-lespont i amb característiques similars a l'anterior). Aquesta divisió, més enllà de les raons geogràfiques, ve donada pels seus trets particulars: el tipus d'unitats emprades per a mesurar les distàncies (si n'hi ha), expressions utilitzades, preposicions, referències a delimitacions administratives, etc.

Dins d'aquest conglomerat d'illes, com hem esmentat, trobem el subapartat referit a les Balears i les Pitiüses (Wess. 510, 2 - 512, 1), que presenta les distàncies entre elles i els continents mitjançant estadis, amb l'error constant a tota l'obra de CCC en lloc de DCC, la presència de l'expressió *supra scripta* (Wess. 511, 2) i la fórmula *inter se habent* (Wess. 12, 2). El text, establert per Cuntz (1929: 81), és aquest:

- [Wess. 510, 2] *INTER HISPANIAS ET TINGI MAURE-*
 [3] *TANIAM:*
 [4] *insula Diana Lesbos Ebusos,*
 [511, 1] *ab hac insula Cartagine Spartaria stadia CCCC*
 [2] *et a supra scripta insula ad Baleares stadia CCC,*
 [3] *insula Columba, Balearis maior,*
 [512, 1] *insula Nura, Balearis minor,*
 [2] *inter se habent Baleares stadia DC*

[«[Wess. 510, 2-3] Entre les Hispànies i la Mauritània Tingitana: [4] l'illa de Diana, Lesbos, Eivissa [511, 1] d'aquesta illa a Cartagena 400 estadis [2] i d'aquesta illa, esmentada a sobre, a les Balears 300 estadis, [3] l'illa de Columba, la Balear major, [512, 1] l'illa de Nura, la Balear menor, [2] entre elles hi ha 600 estadis.»]

Així doncs, el text ens ofereix els nesònims *Columba* i *Nura* en aposició a la Balear major i la Balear menor, respectivament. Aquest ús, del tot inusual en la resta de l'obra, palesa la raresa dels nesònims, que han de menester un qualificatiu més comú per a poder

ésser identificats. Més estranya i complexa és encara la triple designació d'Eivissa: *Diana Lesbos Ebusos*, tot i que la situació difícilment pot no ésser paral·lela.

2. *Insula Columba, Balearis maior*

El nesònim *Columba* és atribuït a Mallorca (*Balearis maior*) únicament per l'*Itinerarium Maritimum*. Malgrat que aquest testimoni és únic i tardà, no han faltat veus que han considerat que es tractava de la pervivència del nom indígena. En aquesta línia trobem autors com A. Schulten (1955: 356, de qui semblen partir tots) o Roldán Hervás (1975: 232). Per altra banda, hi ha autors que no s'hi pronuncien, però que arriben a fer comentaris suggestius, com ara Zucca (2008: 22), tot i la distància que marca la clàusula condicional: «Se *Columba* potrebbe collegarsi, più che a nesonimi di carattere faunistico, alla sfera sacra di Afrodite, richiamata dal nome Aphrosiades attribuito a Maiorica da Isidoro...». Evidentment, aquest autor pren el nesònim com si fos la paraula homòfona llatina *columba*, -ae 'coloma' emfasitzant la coneguda relació d'aquest ocell amb la deessa Venus.

Malauradament, però, és difícil arribar a acceptar una pretesa pervivència albirada en aquest text tan lacònic. De fet, es tracta d'un testimoni aïllat i tardà que no té cap mena suport en cap altre document. Així doncs, si acceptem que no és un nom indígena, com hem d'interpretar-hi la seva presència? Tot observant els topònims documentats del Mediterrani occidental a l'antiguitat, trobem un únic, però interessant, paral·lel a Sardenya. Ens referim al Κολυμβάριον ἄκρον 'cap Columbari' transmès per Ptolemeu, *Geographia* III, 3, qui el situa a l'est de l'illa entre Ὀλβιανὸς λιμὴν ('el port olbià', de la moderna Òlbia) i Ἄρκτου ἄκρα ('caps de l'ós', identificat amb el Capo d'Orso), ambdós amb una clara pervivència toponímica. Tot i els dubtes de la posició concreta, s'identifica amb el modern Capo Figari (Mastino, 2005: 345) al nord-est de l'illa. En aquest cas, la forma Κολυμβάριον és un adjectiu derivat del topònim, concretament en nominatiu-acusatiu singular neutre en concordança amb ἄκρον. El sufix -αριον- no pot ésser altra cosa que l'hel·lenització del llatí -ārio-; per tant, podem suposar una forma *Columbarium promontorium* (tal com apareix en obres d'època moderna) el topònim latent de la qual és *Columba*. La natura llatina d'aquest topònim resultant difícilment pot ésser discutida, sigui una designació original llatina o un calc de quelcom anterior.

Arribats a aquest punt, i veient que es tracta del mateix topònim, son diverses les interpretacions possibles. Podrien ésser un mateix topònim aplicat a dos llocs diferents, un cap a l'illa de Sardenya i la denominació de l'illa de Mallorca, però això és prou inversemblant. Com que el nom de l'illa de Mallorca ja és d'origen llatí (*Balear Maior*, o posteriorment *Maiorica*, documentat a partir del s. vi dC), quin sentit tindria que tingués un altre nom llatí paral·lel? Un calc d'un nom indígena del qual no tenim cap altra notícia ni cap mena de rastre? Tot plegat ens portaria a unes especulacions massa allunyades de les dades. Per aquest motiu, el més senzill és pensar que aquest testimoni de l'*Itinerarium*

Maritimum és una projecció d'un topònim sard a la Balear Major; per tant, un error que és encara més evident al costat del testimoni anèleg de *Nura* per a l'illa de Menorca.

3. *Insula Nura, Balearis minor*

Paral·lel al nesònim *Columba* documentat per a Mallorca únicament per l'*Itinerarium Maritimum*, trobem el cas de *Nura* per a Menorca. De la mateixa manera, tot i ésser un testimoni aïllat, s'ha acceptat de manera generalitzada que *Nura* era el nesònim preromà de Menorca, bé indígena amb connexió sarda o bé púnic. De fet, s'ha creat una mena d'obsessió historiogràfica a la literatura científica i divulgativa de l'illa, amb uns orígens fàcils d'establir en l'obra de Joan Ramis i Ramis (1819: 44-47), que ha popularitzat fins al punt el nom de *Nura* que, especialment a partir de la segona meitat del segle xx, s'ha emprat per a designar tota mena de coses: dos importants vaixells, una banda de música, un poemari, una geganta, una editorial, peces musicals, un programa de ràdio, diverses empreses... i fins i tot una recentment descoberta espècie animal, l'extint *Nuralagus rex*. Però tanmateix, cal deixar clar que en cap no es tracta d'una pervivència atàvica en la memòria col·lectiva insular ni res que se li assembli.

A més a més, tota la historiografia illenca que tracta aquest afer, a excepció de Casasnovas Camps (2005, 85-86), que s'hi mostra molt escèptic, assumeix sense discussió que *Nura* era un nom antic de l'illa. Una part de les interpretacions el vinculen a un suposat mot púnic per a 'foc' o 'llum' *nur-* (a partir de Ramis, 1819: 44-47) procedent de formes hebrees o aramees. Malauradament, cap estadi del fenici documenta una forma **nur* equivalent a l'arameu *nwr?* 'foc' (CAL: *s. u.*). Per altra banda, és cert que l'arrel N-W-R es troba tant en hebreu com en fenici, però sempre amb el significat de 'llàntia': hebreu נר, [nēr] 'id.' (Brown *et al.*, 1906: *s. u.*) o fenici <NR> 'id.' (Krahmalkov, 2000: *s. u.*). Al contrari, els termes habituals en hebreu i en fenici per a 'llum' són, respectivament, אור [ʔōr] i <ʔr> [ʔur], mentre que per a 'foc' שֵׁן [ʔēš] en hebreu i <ʔš> en fenici (cf. Tombback, 1978: *sub uoces*). En canvi, una altra part de les interpretacions el vinculen al poliònim sard *Nora* / *Nura* (partint de Piferrer i Quadrado, 1888: 1186, que no s'estalvien de marcar cert escepticisme). Trobem un bon i modern exemple d'aquesta darrera postura a l'esmentada obra de Zucca (2005: 22, l'apòdosi de la clàusula condicional citada més amunt): "*Nura* si salda sul piano onomastico-culturale ai poleonimi *Nure* e *Nura-Nora* in Sardegna, al teonimo *Norax*, il semidio eponimo di Nora, giunto in Sardegna da Tartesso, oltre al lessema paleosardo *nurac*, significante «nuraghe», la torre megalítica dell'età del bronzo sarda affine ai talaiots balearici e in particolare minorchini" (Zucca, 2005: 22). En aquest cas, com en d'altres (Serra *et alii* 1977, 48, o Mascaró, 2005: 79, per exemple), es reforça aquesta idea prenent el testimoni de Pausànias X 17,5:

μετὰ δὲ Ἀρισταίων Ἰβηρες ἐς τὴν Σαρδῶ διαβαίνουσιν ὑπὸ ἡγεμόνι τοῦ στόλου Νώρακι, καὶ ᾤκισθη Νώρα πόλις ὑπὸ αὐτῶν: ταύτην πρώτην γενέσθαι πόλιν μνημονεύουσιν ἐν τῇ νήσῳ, παῖδα δὲ Ἐρυθείας τε τῆς Γηρυόνου καὶ Ἐρμού λέγουσιν εἶναι τὸν Νώρακα

[«Després d'Aristeu, els ibers travessaren Sardenya, tenint Nòrax per cap de l'expedició, i hi fundaren la ciutat de Nora: la tradició conta que aquesta fou la primera ciutat de l'illa i es diu que Nòrax és fill d'Erítia, la filla de Gerió, i d'Hermes.»]

Malauradament, aquest text sembla una creació etiològica típicament tardana per a explicar l'etimologia de la ciutat de Nora, i el fet que no expliciti l'illa de Menorca dins d'aquest ibers difícilment fa que hom pugui fonamentar-se en aquest testimoni per a la nostra complicada qüestió.

Arribats a aquest punt, hem de fer el mateix raonament que en el cas de *Columba*. Així doncs, tenint clar que es tracta d'un únic testimoni aïllat que es documenta en una data tardana, amb prou feines pot ésser la pervivència d'una forma indígena. Ara bé, cal assenyalar que difícilment podem albirar l'origen d'aquest mot sense dos topònims sards, el primer dels quals és *Nora*. Documentat a partir del *Pro M. Scauro* de Ciceró pel gentilici *Norensis*, -e, apareix en grec com Νώρα πόλις 'Nora ciutat' a Pausània X 17,5 i Ptolemeu III 3, 3, i com *Nura* a l'*Itinerarium Provinciarum* Wess. 85, 2, ciutat les ruïnes de la qual es troben al sud de l'illa (Zucca, 2005: 230). El segon topònim és *Nure* (*Itinerarium Provinciarum* Wess. 83, 6), identificada amb l'actual Porto Ferro (Mastino, 2005: 376). Aquesta forma s'ha d'entendre com a monoftongació corrent de *Nurae* i, per tant, un locatiu amb sentit directiu, com de fet trobem al còdex Vindobonensis 181.² L'ús del locatiu marcant la direcció, estrany des del punt de vista del llatí clàssic, el trobem documentat en llatí vulgar a partir del tombant d'era en contextos vulgars (vegeu Mackay, 1999, en qui ens basem per a aquesta explicació). En podem trobar un exemple molt clar a l'esgrafiament de Pompeia CIL 4.2246: *Hic ego veni, futui, deinde redei domi* [«Aquí vaig venir jo, vaig fotre, després vaig tornar a casa»]. Un ús molt semblant es documenta en les direccions de la correspondència dels texts de Vindolanda (c. 95-105), on el locatiu en un context sense verb s'utilitza per a indicar la destinació, per exemple *Vindolande* (inv. n. 689, 1022) o *Londini* (310.21-5). A diferència del primer, *Nure* versemblantment pervisqui en el nom de la regió, Nurra, al nord-oest de l'illa. Per altra banda, cal esmentar que cap dels dos topònims apareixen a l'*Itinerarium Maritimum* (com tampoc cap altre de Sardenya) i, el segon, tampoc en Ptolemeu. Així doncs, no és que tinguem un candidat sard com a origen del nesònim *Nura*, sinó dos.

4. Anàlisi conjunta dels nesònims

El fet que els dos pretesos nesònims remetin per separat a sengles topònims sards fa pensar que l'atribució d'aquests a les illes Balears es tracta d'un error que hem de relacionar

2. Tot i aquesta consideració, continuarem esmentant-la com *Nure* per a evitar possibles confusions amb la *Nura* del sud. Observeu, per altra banda, que els *itineraria* en general presenten un galimaties farcit d'una gran varietat sovint poc clara d'acusatiu, locatiu o ablatiu, per a expressar tant origen com direcció (Salway, 2001: 27): la forma *Nura* a l'*Itinerarium Provinciarum* (Wess. 85, 2), per exemple, és un ablatiu.

amb la manera en què es va confeccionar l'*Itinerarium Maritimum*. Ara bé, per deixar tançada la qüestió hem de donar compte de la natura d'aquest error detectat. Per això mateix, cal anar pas a pas sobre l'escassa informació que en tenim.

Se'ns indica que la distància entre les dues Balears principals és de DC estadis, si bé s'ha de llegir DCC, com indica Cuntz en la seva edició (1929: 81).³ Si cada estadi correspon a 625 peus i, alhora, cada peu a 0,2957 metres, tenim que la distància que ens ofereix és de 129,500 km (111 km, si no s'hi accepta l'esmena). Tenint en compte que les distàncies donades per l'*Itinerarium Maritimum* en aquest apartat són múltiples de 100, motiu pel qual es tracta d'un arrodoniment, aquesta distància només pot correspondre a les 64 milles nàutiques que hi ha entre *Mago* (actual Maó, a Menorca) i *Pollentia* (actual Alcúdia, a Mallorca), ço és, 118,528 km. Aquest raonament sembla implícitament compartit per Cuntz en el rumb que marca en el *Conspectus* que acompanya la seva edició, encara que malauradament no n'ofereix cap comentari. Aquesta dada, és, si fa no fa, la mateixa distància que la terrestre entre Capo Figari, que identifiquem amb el Κολυμβάριον ἄκρον de Ptolemeu, i Porto Ferro, la zona identificada amb *Nure* de l'*Itinerarium Antoninum*.

Això darrer ens permetria considerar que la denominació *Nura* per Menorca prové de *Nure* i no de *Nora*. Tanmateix, això només fóra vàlid si s'acceptés que la font era una *charta* de natura semblant a un mapa actual, amb mesures precises, quelcom lluny de poder-se admetre. Per altra banda, la més llunyana *Nura* era, juntament amb la ciutat, un port prou rellevant (Zucca, 1998: 226-227) per a aparèixer en un llistat d'illes i ports i haver arribat a estar considerada una illa, pel perjudici en alguns àmbits que una illa només contenia una ciutat importat, si s'accepten les sospites per a d'altres casos que reporta Brodersen, 2001: 10-11, vegeu a sota. Per altra banda, el cas de *Columba* ens remet a la part septentrional de l'illa. És significatiu que en aquest punt l'*Itinerarium Provinciarum* sigui on més problemes presenta i on més solucions de compromís a l'hora de situar sobre el mapa els topònims que s'hi documenten. Tot i que es tracta d'una obra diferent, les fonts aquí semblen ésser poc precises; vegeu, per exemple, les dificultats per a situar *Tibula* de Meloni 1987: 258 i la crítica de Mastino, 2005: 374, que exemplifiquen els problemes interpretatius que presenta aquesta zona.

Així doncs, de tot plegat podem deduir que el més versemblant és que a l'hora de recopilar els diversos materials hi hauria hagut una confusió entre els nesònims de les illes Balears i els dos topònims sards pel fet que es tracta d'illes.⁴ Evidentment, pot semblar molt estrany confondre dues contrades d'una mateixa illa amb dues illes. Ara bé, aquesta estranyesa ho és només si considerem que la font és un text semblant al conservat, però no si es tracta d'alguna mena de font que representés gràficament els llocs esmentats, com

3. Les corrupcions en les distàncies es troben arreu de tota l'obra, més enllà de l'esmentat CCC per DCC. Tanmateix, l'editor optà per no corregir el text i indicar-ho en un apartat específic (Cuntz, 1929: VI).
4. Trobem una altra més que interessant connexió tardana entre les Balears, les Pitiüses i Sardenya en la *Notitia Provinciarum et Civitatum Africae*, on sota l'epígraf *Nomina episcoporum insulae Sardiniae* —noteu l'ús del mot *insula* i no *provincia*— són comptats *Macarius de Minorica*, *Hellas de Maiorica* i *Opilio de Euuso* entre els vuit bisbes catòlics “de l'illa Sardenya” que assistiren, juntament amb la resta de bisbes dels territoris controlats pels vàndals, a la Conferència de Cartago el febrer del 484. El moment de confecció és versemblantment proper a aquesta data, encara que hom hi constata una modificació anterior al 487 (Modéran, 2006: 171).

les que se suposen per altres indicis (Uggeri, 1998: 51), on una confusió entre illes no fóra gens estranya. La dita confusió consistiria que s'hauria entès *Columba* i *Nura* com a nesònims de dues illes diferents (hi hauria en aquesta font certa ambigüïtat en la seva natura o proximitat d'uns *tituli* amb les altres illes i illots de l'entorn?) i s'haurien aplicat a les Balears. En aquest sentit, atès que els noms *Balear Maior* i *Balear Minor* són molt descriptius, fàcilment l'autor de la recopilació, a l'hora d'encaixar totes les fonts i havent-se equivocat (ell o la seva font) de la manera que albirem per a aquest punt, podria haver pensat que aquests eren els genuïns, als quals hi aplica les designacions comunes en aposició. Això darrer fa que el lector pugui identificar de quines illes s'està parlant, perquè sens dubte els nesònims *Columba* i *Nura* eren desconeguts i, per altra banda, explica per què és l'únic cas en tot l'*Itinerarium Maritimum* que trobem una aposició entre topònims, juntament amb el d'Eivissa.⁵ Malauradament, en haver perdut els precedents d'aquesta mena de texts no podem esmentar en quin moment o en quina font s'ha esdevingut l'error detectat.

Independentment del nostre raonament, i com a argument complementari, cal tenir present que, com que els *promunturia* tenen un paper de primer ordre per a la navegació antiga, tant pel seu perill com per la seva funció de referència o la protecció que ofereixen (Uggeri, 1968: 249), no és estranya la seva presència a l'*Itinerarium Maritimum*. Ara bé, juntament amb l'aparició de caps ben identificats (encara que no sempre qualificats), com *Acroceraunia* (Wess. 324, 3, actual Kepi i Gjuhezes, Albània, punt en què la Serra Ceràunia s'enfonsa a la mar) i *promontorium Mercuri* (Wess. 493, 6-7, actual al-Ras at-Tib / Cap Bon, Tunísia), altres caps i penínsules apareixen qualificats com illes o substituint-les, segons el mateix document. Així doncs, al penúltim subapartat, *IN MARE QUOD TRACIAM ET CRETAM INTERLUDIT* (Wess. 521, 1 - 524, 2), sota la qualificació de *insulae* 'illes', trobem *Erithra* (Wess. 521, 6, la grega Ἐρυθραί, Eritrea de Jònia, actual Ildırı), dins del llistat d'illes de l'Egeu entre Tràcia i Creta, ciutat situada en una península davant de l'illa de Quios, que sospitosament no apareix en aquest llistat; *Sigeos* (Wess. 522, 1 la grega Σίγειον / Σιγείας ἄκρα 'cap Sigeu', actual Yenışehir) és també un cap de la Tròade amb una ciutat i podria considerar-se una illa o substituir la de Ténédos (malgrat que apareix més endavant, Wess. 522, 2, el doblet no fóra estrany, atès que en el mateix apartat l'illa d'Andros apareix dues vegades) o Imbros (que no apareix en aquest llistat); finalment, *Boia* (Wess. 522, 2, l'antiga ciutat de Βοιαι, moderna Βοιές 'Voies') és una ciutat situada en el cap Malià (Licaònia) i pot estar per la pròxima illa de Citera, si és que, un altre cop, no es considera simplement per error la ciutat d'una illa.

En aquest passatge, doncs, és palès que caps i ciutats amb illes properes han passat a anomenar aquestes illes o s'han considerat també illes, de la mateixa manera que s'hauria esdevingut amb *Columba* i *Nura*. Aquests dos nous nesònims provinents d'altres tipus de

5. Ateses les seves particularitats, deixem la qüestió de *Diana Lesbos Ebusos* per a una altra avinentesa. Tanmateix, podem avançar que, en el cas del pretès nesònim *Diana*, s'ha de cercar l'origen en la pròxima ciutat de *Danium*, actual Dénia (capital de la Marina Alta), que en qualche ocasió sembla designar el cap de Sant Antoni, el punt més proper del continent a la Pitiüsa Major. Per a la confusió entre un cap i una illa propera, vegeu bons paral·lels en el següent paràgraf. Sigui com sigui, el fet que encara hi hagi un tercer nom, *Lesbos*, ho complica tot un poc més, malgrat que queda clara la generalització del problema en aquest apartat. Per altra banda, aquest *Lesbos* tal vegada sigui un problema paleogeogràfic a partir de la forma *Ebusos*.

topònims, en un segon pas haurien, a més a més, estat confosos amb unes altres illes. Ara bé, tots aquest errors, com ja hem esmentat, només tenen sentit amb representacions més o manco gràfiques. Podem, però, considerar seriosament aquesta mena de fonts a l'abast a l'hora de recopilar els catàlegs d'illes?

Uggeri (1998: 51-52) va constatar que certes expressions, com *super Acroceraunia* (Wess. 489, 2) o *in dextro* (W. 489, 3) de l'*Itinerarium Maritimum*, remetent a l'ús d'una «carta geographica». Tanmateix, no es pot pensar en representacions cartogràfiques com modernament les entenem, sinó en simples figuracions. Molt interessant en aquest punt és el mosaic trobat a una vil·la d'*Ammaedara* (actual Haidra, Tunísia) datat entre el s. III i IV dC (Bejaoui, 1997), que representa una munió d'illes identificades amb unes vinyetes que porten els nesònims en nominatiu, relacionats pel *nauigium Veneris*. Les illes, però, no tenen cap mena de forma particular i ni tan sols pretenen mostrar una disposició real geogràfica. A més a més, trobem dues dades per al nostre estudi: *Cnidos* apareix com una illa, malgrat que és una península, i tres de les illes corresponen a *Cypros*, *Idalium* i *Paphos*, quan les dues darreres són en realitat dues ciutats de la primera, Xipre. Brodersen (2001: 10-11) apunta que tal volta es pugui relacionar amb una certa tendència a identificar cada illa amb una sola ciutat, a partir d'un passatge de Galè (*De simplicium medicamentorum temperamentis* 9),⁶ quelcom que escauria molt bé per a *Nura* / *Nora*. Paral·lelament i posterior amb molta probabilitat en un segle, trobem una altra representació d'illes (i regions) en la *Notitia Dignitatum*, document administratiu que ens ha arribat per còpies medievals. Una altra vegada trobem unes illes amb representacions convencionals identificades amb vinyetes, però sense trets particulars com ara la forma o la situació geogràfica (Brodersen, 2001: 11). Tot plegat són dades que s'ajusten molt al tipus de representació que hipostatitzem com a font d'on parteix la confusió dels nesònims balears.

A més a més, la morfologia també és un argument a favor d'aquesta interpretació. Wess. 511, 3 - 511, 1 és una seqüència tota en nominatiu, a diferència de la resta del passatge, on no hi ha més que la denominació de les dues illes: en aquest punt no hi ha distàncies, ni direccions que requereixin els casos oblics, ni tan sols concordança amb el *Baleares* anterior en acusatiu. Així doncs, es tracta d'un apart, amb les característiques formals que presenten d'altres on les illes només es llisten, com és el cas de l'apartat dedicat a les de l'arxipèlag britànic (Wess. 508, 3 - 510, 1). Aquest ús del nominatiu, l'apropiat per a etiquetar un mapa (perquè s'entengui), és emprat per les taules geogràfiques de Ptolemeu (Salway, 2001: 26-27) i també per a les dues representacions d'illes que acabem de veure, en un context diferent al dels *itineraria*, incloent-hi els *itineraria non tantum adnotata sed etiam picta* [«itineraris no només anotats, ans també il·lustrats»], segons les conegudes paraules de Vegeti III 6, com podrien ésser el *Papir d'Artemidor* o la *Tabula Peutingeriana*.

6. En aquest passatge, l'autor mostra les dificultats que tingué per a saber com anar a Lemnos i el seu desconeixement, abans d'arribar-hi, de l'existència de més d'una ciutat a l'illa, motiu pel qual descriu l'itinerari perquè qui vulgui fer el mateix viatge en el futur ho tingui més fàcil.

Per acabar, volem deixar clar que tot plegat no significa que a l'època de les fonts de l'*Itinerarium Maritimum* no es tingués ni idea de la situació de les illes. Evidentment això és impensable, ateses les rutes comercials tan ben establertes d'antic. Simplement es tracta d'un altre paradigma a l'hora d'establir el coneixement geogràfic, com bé defensa Brodersen (2001: 16-19) amb el seu símil del plànol del metro. No és que haguem de pensar en mapes amb més o manco precisió, sinó en ideogrames amb les rutes establertes mitjançant diferents estacions, útils perquè establien com anar d'un punt A a un B amb èxit, però tan senzills que portarien a dubtes sobre la natura del topònims (illa, cap, ciutat?), així com la posició i la forma dels accidents geogràfics. Això no exclou, però, que a voltes la complexitat de la ruta afavorís una representació gràfica més o manco elaborada d'aquests *itineraria*, com és segurament el cas del *Papir d'Artemidor* o la *Tabula Peutingeriana*, tot just esmentats.

Conclusions

Una vegada analitzats per separat i en conjunt els dos topònims al costat dels seus paral·lels sards, s'ha de concloure que en realitat es tracta d'un error originat en alguna de les fonts de l'*Itinerarium Maritimum* que representaria d'una manera o una altra la Mediterrània occidental. Així doncs, el testimoni aïllat d'aquesta obra no es pot considerar una informació que complementa la resta, sinó que ha d'ésser refusat. Ni Mallorca es va dir mai *Columba*, ni Menorca *Nura*, sinó que *Columba* correspon al Κολυμβάριον ἄκρον 'cap Columbari' transmès per Ptolemeu, *Geographia* III, 3 i *Nura*, a la ciutat de *Nora / Nura* (o menys versemblantment, a la *Nure* de l'*Itinerarium Provinciarum* Wess. 83, 9). Conseqüentment, no es poden emprar cap d'aquestes formes com a testimoni de la situació lingüística de les Balears, perquè simplement no són testimonis vàlids. Més enllà d'aquestes particularitats, aquest apartat és un exemple més de la necessitat de veure entre les fonts alguna representació de les illes que servís com a font d'aquesta obra, juntament amb altres informacions prèvies que apuntaven el mateix.

Bibliografia

ARNAUD, P., 2004, Entre Antiquité et Moyen-Âge: l'itinéraire Maritime d'Antonin, a L. DE MARIA i R. TURCHETTI (eds.), *Rotte e Porti del Mediterraneo dopo la caduta dell' impero romano d'occidente. Continuità e innovazioni tecnologiche e funzionali. Genova, 18-19 giugno 2004, IV.º Seminario ANSER*, Rubettino, Soveria Mannelli, 3-20.

BEJAOU, F., 1997, Îles et villes de la Méditerranée sur une mosaïque d'*Ammaedara* (Haïdra en Tunisie), a *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 141, 3, 825-858.

BRODERSEN, K., 2001, The presentation of geographical knowledge for travel and transport

in the Roman world: *itineraria non tantum adnotata sed etiam picta*, a C. ADAMS i R. LAURENCE (eds.), *Travel and Geography in the Roman Empire*, Routledge, Londres-Nova York, 7-21.

BROWN, F., DRIVER, S.R. i BRIGGS, C., 1906, *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*, Clarendon Press, Oxford.

CAL = *Comprehensive Aramaic Lexicon*, [en línia], Hebrew Union College, Cincinnati. Consulta: 23/01/2016. Disponible a <<http://cal1.cn.huc.edu/>>.

CASASNOVAS CAMPS, M.À., 2005, *Història de Menorca*, Editorial Moll, Mallorca.

CUNTZ, O., 1929, *Itineraria Romana I*, Teubner, Stuttgart.

KRAHMALKOV, C.R., 2000, *Phoenician-Punic Dictionary*, Uitgeverij Peeters, Departement Oosterse Studies Leuven, Lovaina.

MACKAY, S., 1999, Expressions to indicate goal of motion in the Colloquial Latin of the Early Empire, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 126, 229–239.

MASCARÓ PASSARIUS, J., 2005, *Corpus de toponímia de Menorca: distribució geogràfica dels topònims pre-romans, llatins, mossàrabs, àrabs i catalans*, [Hora Nova, Palma].

MASTINO, A. (ed.), 2005, *Storia della Sardegna antica*, Maestrale, Nuoro.

MELONI, P., 1987 [=1975], *La Sardegna romana*, Chiarella, Sàsser.

MODÉLAN, Y., 2006, *La Notitia Provinciarum et Civitatum Africae* et l'histoire du royaume vandale, a *Antiquité Tardive* 14, 165-185.

PIFERRER, P. i QUADRADO, J.M., 1888, *Las Islas Baleares*, Establecimiento Tipográfico-Editorial de Daniel Cortezo, Barcelona.

RAMIS RAMIS, J., 1819, *Historia civil y política de Menorca. Parte I: que empieza en los tiempos mas antiguos y acaba á principios de la era cristiana*, Imprenta de Pedro Antonio Serra, Maó.

ROLDÁN HERVÁS, J.M., 1975, *Itineraria Hispana. Fuentes antiguas para el estudio de las vías romanas en la Península Ibérica*, Universidad de Valladolid, Departamento de Historia Antigua, [s. l.].

SALWAY, B., 2001, *Travel, Itineraria and Tabellaria*, a C. ADAMS i R. LAURENCE (eds.), *Travel and Geography in the Roman Empire*, Routledge, Londres-Nova York, 22-66.

SCHULTEN, A., 1955, *Iberische Landeskunde. Geographie des antiken Spanien I*, Heitz, Estrasbourg.

SERRA BELABRE, M.L., ROSELLÓ BORDOY, G., ORFILA LEÓN, J.A. i de NICOLÁS MASCARÓ, J.C., 1977, *Historia de Menorca. I. De los orígenes al final de la Edad Media*, Rafael Timoner Sintes, Maó.

TOMBACK, R.S., 1978, *A Comparative Semitic lexicon of the Phoenician and Punic languages*, Scholar Press, Missoula.

UGGERI, G., 1968, La terminologia portuale romana e la documentazione dell' «Itinerarium Antonini», *Studi Italiani di Filologia Classica* 40, 225-254.

UGGERI, G., 1998, Portolani romani e carte nautiche. Problemi e incognite, a G. LAUDIZI, i C. MARANGIO, (eds.), *Porti, approdi e linee di rotta nel Mediterraneo antico: atti del Seminario di studi, Lecce, 29-30 novembre*, Congedo Editore, Galatina (Lecce), 31-78.

UGGERI, G., 2002, Problemi della rotta Roma-Arles, a *L'Africa Romana XIV*, 711-716.

ZUCCA, R., 1998, I porti della Sardinia e della Corsica, a G. LAUDIZI i C. MARANGIO (eds.), *Porti, approdi e linee di rotta nel Mediterraneo antico: atti del Seminario di studi, Lecce, 29-30 novembre*, Congedo Editore, Galatina (Lecce), 213-237.

ZUCCA, R., 2005, Gli oppida ed i popoli della Sardinia, a A. MASTINO (ed.), *Storia della Sardegna antica*, Il Maestrale, Nuoro, 205-330.

ZUCCA, R., 2008, *Insulae Baliares: le isole Baleari sotto il dominio romano*, Carocci, Roma.

